

Вікторія Іващенко
 Інститут української мови НАН України, м. Київ

ТЕРМІНОТВОРЧИЙ ПОТЕНЦІАЛ ЛЕКСЕМИ КОБЗАР У КОНТЕКСТІ СПОСОБІВ ТЕРМІНОТВОРЕННЯ НАЗВ ВИКОНАВЦІВ НА МУЗИЧНИХ ІНСТРУМЕНТАХ

© Іващенко В., 2006

У статті йдеться про категорію вторинних іменників у її проєкції на тематичну групу назв осіб, що входять до складу музичних / музикознавчих термінів, об'єднуючись на основі ознаки «виконавець на музичному інструменті». Розглянуто способи термінотворення цієї тематичної групи, і в цьому контексті – термінотворчий потенціал лексеми кобзар.

The paper considers the category of secondary nouns in its projection on the thematic group of names of persons that comprise the content of art studies term united on the basis of the characteristics «music instrument player». The ways of term formation of this thematic group have been also studied and in this context, the term creative potential of the kobzar lexeme has been investigated.

В аспекті нашого дослідження привертає до себе увагу тематична група назв осіб, що профілюють сферу мистецтва, зокрема музикознавства, яка входить до складу [етно]музичних / [етно]музикознавчих термінів.

Вивченню процесів термінологізації назв осіб взагалі, ураховуючи ступені їхньої термінологізації, присвячена лінгвістична розвідка Л. Шкатової [9]. Назви осіб за професією, спеціальністю, посадою, заняттям тощо, які співвідносяться з термінами різних галузей знання, техніки, мистецтва, управління, на думку дослідниці, мають найвищий ступінь термінологічності, формуючи дві ономазіологічні категорії: «категорію носія відношення до дії» і «категорію носія відношення до субстанції». Причому до термінів належать лише назви осіб за постійним, професійно виконуваним, суспільно значущим заняттям. Їм протиставляються назви осіб за тимчасовим або аматорським заняттям, що не є термінами [9, с. 42–43].

У «Теоретичній морфології української мови» І. Вихованця і К. Городенської категорію носія відношення до дії кваліфіковано як *словотвірну іменникову категорію суб'єкта дії, суб'єкта процесу, суб'єкта стану* в контексті розрізнення існування *іменників первинних, або іменників з первинним значенням* (іменники, що позначають предмети матеріального світу, тобто мають значення не граматичної, а реальної предметності), та *вторинних, або іменників-дериватів, – віддієслівних, відприкметникових, відчислівникових, відприслівникових*. Тим самим дослідники визнають існування проміжної групи – вторинних іменників «складної семантичної структури типу *будівельник, працівник, учитель*», які у глибинній структурі об'єднують у собі параметри предикатних і непередикатних знаків (слів) і мають словотвірну іменникову категорію суб'єкта дії, суб'єкта процесу, суб'єкта стану [1, с. 49, 100].

Відповідно категорію носія відношення до субстанції можна кваліфікувати як *словотвірну іменникову категорію суб'єкта відношення до предмета*. Ця категорія властива вторинним іменникам, або відіменниковим іменникам типу *кобзар, бандурист, лірник*, які також мають складну семантичну структуру, а в глибинній структурі об'єднують у собі параметри подвійної непередикатності / предметності.

Власне, ця категорія вторинних іменників у її проекції на тематичну групу назв осіб, що позначають професії та спеціальності, які профілюють сферу музичного мистецтва та входять до складу музичних / музикознавчих термінів, об'єднуючись на основі ознаки «виконавець на музичному інструменті», і буде об'єктом нашого дослідження.

Метою статті є з'ясування способів термінотворення цієї тематичної групи назв осіб, і зокрема в цьому контексті – термінотворчого потенціалу лексеми *кобзар*.

Так, за термінотворчим потенціалом лексема *кобзар* вступає в епідигматичні зв'язки:

- за семантичною мотивацією з лексемою *кобза-бандура* [МУ, с. 140], яка водночас є і формальним, і семантичним мотиватором засвідченого в музикознавчих працях юкстапозита *кобзар-бандурист / кобзарі-бандуристи* [2, с. 6; 6] («... і літературні, і візуальні відомості переконливо свідчать: протягом XIX сторіччя лютнеподібний український національний музичний інструмент замінився на гусле-(чи арфо)подібний. Назва «кобза» пов'язувалася, в основному, з першим, а «бандура» – з другим інструментом, хоча використовувалися обидва слова й синонімічно, надто (з легкої руки Тараса Шевченка?) у XX сторіччі» (М. Селівачов)) [8, с. 56];

- за формальною мотивацією з лексемою *кобза* (*кобзар* ← *кобза* + елементарний мутаційний суфікс¹ *ар*), функціонуючи як вторинне найменування, точніше відіменниковий (вторинний) іменник II ступеня похідності;

- зі словотвірними похідними, витвореними способом:

- суфіксації: *кобзар+к(а)*, *кобзар+ик*, *кобзар+ськ(ий)* (наприклад, у терміносполученнях *кобзарська манера гри // співу*, *кобзарська мова*, *кобзарська традиція*, *кобзарські школи*, *кобзарські мелодії*, *кобзарські братства*, *кобзарські думи*, *кобзарське слово*, *кобзарський мелос*, *кобзарська туга*), *кобзар+ств(о)* (наприклад, у терміносполученнях *українське кобзарство*, *сучасне / сьогоднішнє кобзарство*, *традиційне кобзарство*, *концертно-сценічне кобзарство*, *козацьке кобзарство*, *старцівське кобзарство*), *кобзар+юва(ти)* → *кобзарюва+нн(я)*;

- суфіксації та префіксації водночас: *по-+кобзарськ+ому*;

- композиції, або основоскладання: *кобзар(о)знавство*, *кобзар(о)знавчий*, *кобзар(о)знавець* (наприклад, у терміносполученнях *вітчизняні / українські кобзарознавці*, *зарубіжні кобзарознавці*), *кобзарсько-лірницький* (наприклад, у терміносполученнях *кобзарсько-лірницька традиція*, *кобзарсько-лірницький епос*, *кобзарсько-лірницький образ*);

- із витвореною способом онімізації назвою *Кобзар* та її похідними *Кобзарів*, *Кобзиста* «прізвисьце людини» та *Кобзарівка*, *Кобзарівці Тернопільської області* «населені пункти».

Інтегральна ознака «виконавець на музичному інструменті», або «той, хто грає на музичному інструменті» включає музикознавчий термін *кобзар* у лексико-семантичні парадигми інших мистецтвознавчих термінів за двома рядами відношень:

1) за відношенням супідрядності з термінами *арфіст*, *балалаєчник*, *барабаник*, *баяніст*, *бубняр*, *волинщик*, *гармоніст*, *гітарист*, *гусяр*, *домбрист*, *домрист*, *дудар*, *зурнач / зурніст*, *кантеліст*, *кіфарист / кітарист*, *кураїст*, *леутар*, *лютняр*, *мандолініст*, *мествіре*, *сазандарі*, *скрипаль / скрипач / скрипник*, *сопілкар*, *сурмар / сурмач*, *торбаніст*, *трембітар*, *трубач*, *цимбаліст / цимбалист* та ін. на основі ознаки «народний музичний інструмент»;

2) за дихотомією «народний – професійний / академічний» та відношенням перетину й водночас супідрядності з термінами *акордеоніст*, *альтист*, *валторніст*, *віолончеліст*, *гобоїст*, *горніст*, *іст. клавесиніст*, *кларнетист*, *контрабасист*, *литавривист*, *органіст*, *саксофоніст*, *тромбоніст*, *фаготист*, *флейтист*, *шарманик / заст. катериницник* та ін., об'єднаних ознакою «світський музичний інструмент».

¹ Поняття М. Докуліла. «За М. Докулілом суфікси можна поділити на: *транспозиційні*, які формують у складі похідного слова нове частиномовне значення, проте успадковують незмінним власне лексичне значення твірної основи; *мутаційні*, що формують нове категоріальне або розрядне значення похідного слова, а отже, кардинально змінюють лексичну семантику твірної основи, при цьому змінюючи або залишаючи незмінним частиномовне значення твірної одиниці; *модифікаційні*, які залишають незмінними частиномовне та категоріальне або розрядне значення твірної основи і лише додають до них нові ознакові оцінні компоненти» [4, с. 33].

Зазначені назви в контексті способів термінотворення ілюструють явища:

- морфологічного термінотворення назв виконавців-інструменталістів від назв музичних інструментів (словотвірний тип *іменник + суфікс*) переважно за такими словотвірними моделями української мови: *N + -іст* (наприклад: *арфіст, баяніст, гармоніст, зурніст, кантеліст, кураїст, мандолініст, торбаніст, акордеоніст, віолончеліст, гобоїст, горніст, іст. клавесиніст, валторніст, тромбоніст, органіст, саксофоніст, цимбаліст*); *N + -ист* (наприклад: *бандурист, гітарист, домбрист, домрист, кіфарист / кітарист, альтист, кларнетист, контрабасист, литаврист, фаготист, флейтист*); *N + -щик* (наприклад: *барабанищик, волинщик, шарманщик / заст. катеринщик*); *N + -ар / -яр* (наприклад: *бубняр, гусяр, дудар, леутар, лютняр, сопіляр, трембітар*); *N + -ач* (наприклад: *зурнач, трубач*); *N + -ник* (наприклад: *балалаєчник, лірник*);

- варіативного морфологічного термінотворення назв виконавців-інструменталістів від назв музичних інструментів того самого словотвірного типу, однак різних словотвірних моделей, наприклад: *сурмач* і *сурмар*, *скрипаль* і *скрипач* (*заст. скрипник* не беремо до уваги, оскільки воно не функціонує в сучасному музикознавчому термінологічному лексичному матеріалі)²;

- транслітерації словотвірних моделей морфологічного словотвору інших мов (наприклад: *мествіре* 'грузинські мандрівні музиканти-співачі і поети, які виконували шаїри (частівки), епіко-героїчні та сатиричні пісні під акомпанемент *ствірі*, супроводжуючи народні вистави і обряди' [ЮМС, с. 154]; *сазандарі* 'музикант-виконавець / виконавець на *сазі* ... у народів Закавказзя' [ЮМС, с. 232]).

За допомогою окремих суфіксальних моделей, очевидно, можна було б утворити назви деяких виконавців, не засвідчені в лексикографічних джерелах або засвідчені непослідовно. Наприклад: *ситарист* 'виконавець на *ситарі*' (в різних лексикографічних джерелах на позначення *народного* струнного щипкового музичного інструмента з родини лютневих, що має корпус із гарбуза, 7 основних і 13 резонансних струн та поширений в Індії, Афганістані, Ірані, Узбекистані, зустрічаємо назви *ситар* [ЮМС, с. 242; АГГ, с. 1097] і *ситара* [ВТС, с. 1126]); *дутарист* 'виконавець на *дутарі*' (*дутар* 'струнний щипковий інструмент народів Середньої Азії з грушоподібним корпусом і довгою шийкою' [ЮМС, с. 78]); *віоліст* 'виконавець на *віолі*' (*віола* '...смічковий інструмент, що відрізняється за розмірами, теситурою, кількістю струн, формою резонаторних отворів тощо, а також способом тримання під час гри...'; 'струнний смічковий інструмент у романських країнах Середньовіччя'; 'італійська назва альтя' [ЮМС, с. 41]); *гамбіст* 'виконавець на *гамбі*' (*гамба* див. *віола* [ЮМС, с. 48]); *шалме[ї]ст* 'виконавець на *шалмеї*' (*шалмей* 'духовий язичковий інструмент з подвійною тростиною та 8–10 ігровими отворами, поширений в Західній Європі XIII–XVII ст.'; 'загальна назва давньоєвропейських тростинних інструментів' [ЮМС, с. 315]); *гудець* 'виконавець на *гудку*' [3, с. 146] (*гудок* 'старовинний слов'янський народний смічковий інструмент із трьома струнами, з яких дві бурдонні настроєні в унісон, а третя, мелодична, – на квінту вище' [ЮМС, с. 59]) та ін.

Іншими способами творення назв музикантів – виконавців на музичних інструментах можна вважати:

- перифрастичне термінотворення на основі родо-видової взаємодії. У музикознавчому термінологічному матеріалі в одних випадках вони заступають терміни-однослови, наприклад: *виконавець на кобзі* (*кобзар*), *виконавець на лірі* (*лірник*), *виконавець на бандурі* (*бандурист*), *виконавець на волинці* (*волинщик*), що, власне, й кваліфікує їх як синоніми, в інших – заповнюють концептуальні щілини, або прогалини, що утворилися внаслідок відсутності в лексикографічних джерелах та спеціальній музикознавчій літературі найменувань, що позначають виконавців-інструменталістів, витворених за допомогою морфологічного словотвору від найменувань здебільшого народного музичного інструментарію різного походження. Наприклад: *виконавець на баламані*, *виконавець на басолі*, *виконавець на біві*, *виконавець на бугаї*, *виконавець на віуелі*, *виконавець на денцівці*,

² Взагалі це не типове явище для термінологічного словотвору. Найбільшу активність воно виявляє в загальнономовному континуумі та діалектах, а тому ці механізми залишаються поза нашою увагою, оскільки виходять за межі дослідження.

виконавець на жалійці, виконавець на затулі, виконавець на зубівці / теленці, виконавець на кастаньєтах, виконавець на качалці, виконавець на комузі, виконавець на кияку, виконавець на козі, виконавець на козобасі, виконавець на кувиці / свирілі, виконавець на накрах, виконавець на пищіку, виконавець на пищалі, виконавець на підкові, виконавець на решеті, виконавець на ротті, виконавець на сазенде, виконавець на свистульці, виконавець на сміку, виконавець на таблі, виконавець на тулумбасі, виконавець на цитрі та ін. [3, с. 146];

- нульове термінотворення на основі відношення протиставлення «виконання музики з участю музиканта-інструменталіста» – «виконання музики без участі музиканта інструменталіста». Йдеться про відсутність навіть потенційної онтологічної можливості творення назви музиканта від назви музичного інструмента, оскільки сам музичний інструмент обладнаний спеціальними механічними пристроями для виконання музики без участі музиканта-інструменталіста. До таких назв музичних інструментів відносяться, наприклад: *механічне фортепіано* «фортепіано з додатковим пристроєм (піанолою) для відтворення музики без участі виконавця», *музична скринька* «механічний музичний інструмент, у якому звуковидобування відбувається внаслідок зчеплення язичків із розташованими у певній послідовності штифтами барабана», *музична скриня* «механічний музичний інструмент, модифікована музична скринька, у якій дія язичків регулюється спеціальним металевим диском із зубцями, за які вони чіпляються», *оркестріон / оркестрофон* «автоматичний механічний інструмент, призначений для імітації звучання інструментів оркестру різного складу» [ЮМС, с. 155, 166, 186]. Нульовий термін у такому випадку має значення «той, хто приводить у дію механічний інструмент»;

- лексико-семантичну деривацію на основі метонімічного перенесення³:

- назви музичного інструмента на назву виконавця-інструменталіста, що грає на цьому інструменті, наприклад: *перша скрипка* «скрипаль, який виконує у струнному або симфонічному оркестрі перший голос, найбільш виразний і важливий»; *друга скрипка* «скрипаль, який виконує у струнному або симфонічному оркестрі другий (менш виразний) голос або підсилює перший голос» [ВТС, с. 1143]; *бас* «музикант, що грає на контрабасі; контрабасист» у такому контексті: «Особливого значення надавав Лисенко емоційній виразності виконання. Пам'ятаю, розучаючи з нами фразу «розбійники, людоїди правду поборолі» (з «Івана Гуса») він не раз говорив басам: «У мене дихання захоплює, а ви мов ті верблюди, спокійно переступаєте з ноги на ногу!» (М. Павловський); *тромбон* «музикант, який грає на тромбоні; тромбоніст» у такому контексті «Три тромбони, і всі з різними прізвиськами!» (М. Лисенко) [5, с. 245, 246]. Такий спосіб творення притаманний здебільшого розмовній мові фахівців-інструменталістів, тобто є продуктивним не стільки для системи термінів, скільки для творення професіоналізмів, які також фігурують у мові фахівців-музикантів;

- асоціативне розширення семантики назви музиканта за рахунок:

- зміни статусу самого виконавця, наприклад: *гусяр* «народний співець та музикант, який виконує билини та пісні, акомпануючи собі на *гусях*», «інструменталіст-виконавець на *гусях*» [ЮМС, с. 60]; *кобзар* «український народний мандрівний співець-музикант (часто сліпий), який виконував свої пісні та думи в супроводі *кобзи* (бандури)» [ЮМС, с. 118], «інструменталіст-виконавець на *кобзі-бандурі*»; *леутар* «румунський і молдавський народний мандрівний співець-музикант» [ЮМС, с. 138], «інструменталіст-виконавець на *леуті* (скрипці)»;

- метафоричного перенесення назви якогось одного музичного інструмента на інші споріднені на основі ознаки «народний», наприклад: *сазандарі* – «музикант-виконавець на *сазі*», «музикант-виконавець на інших народних інструментах народів Закавказзя»⁴ [ЮМС, с. 232];

³ Частково цей аспект з проекцією здебільшого на загальнономовний континуум розглядається в дисертаційній роботі І. Саєвич, зокрема на матеріалі метонімічних назв музичних інструментів у сучасній російській мові, а саме: *скрипка, первая скрипка, вторая скрипка, гобой, альт, бас, кларнет, контрабас* у значенні «музикант» [7, с. 48–439].

⁴ Пор. також метонімічне переосмислення *сазандарі* «назва народного інструментального ансамблю, поширеного в Азербайджані, Вірменії, Грузії, до складу якого входять *тар, кеманча та бубон*» [ЮМС, с. 232].

– концептуальної неоднозначності назви музичного інструмента, наприклад: *сурмач* «виконавець на *сурмі* – старовинному українському народному духовому інструменті – прямій трубці з подвійною тростиною, виготовленою з дерева», «виконавець на *сурмі* – білоруському сигнальному пастушому духовому музичному інструменті з берести у формі труби довжиною понад 2 м з мундштуком» (див. *сурма* [ЮМС, с. 261]);

Отже, термінотворчий потенціал лексеми *кобзар* у мистецтвознавчих дослідженнях розкривають 19 однокореневих лексем. За ознакою «*виконавець на [музичному інструменті]*» ця лексема входить у лексико-семантичні парадигми «*виконавець на народному музичному інструменті*» (за супідрядністю) і «*виконавець на світському музичному інструменті*» (за дихотомією та супідрядністю). Мистецтвознавчі термінопоняття, що формують ці парадигми в контексті способів їхнього термінотворення ілюструють явища: морфологічного, перифрастичного, нульового та лексико-семантичного термінотворення, а також варіювання й транслітерування словотвірних моделей морфологічного термінотворення.

У перспективі подальшого вивчення процесів термінотворення назв виконавців на музичних інструментах на особливу увагу заслуговують механізми перефразування й транслітерування, що вимагає окремого дослідження.

АГГ – Анніна І. О., Горюшина Г. Н., Гнатюк І. С. та ін. Російсько-український словник / За ред. В. В. Жайворонка. – К.: Абрис, 2003. – 1424 с. ВТС – Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: Перун, 2001. – 1440 с. МУ – Мистецтво України. Енциклопедія: У 5-ти т. / Відп. ред. А. В. Кудрицький та ін. – К.: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1995. ЮМС – Юцевич Ю. Є. Музика. Словник-довідник. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2003. – 352 с.

1. Вихованець І. Р., Городенська К. Г. Теоретична морфологія української мови: Академічна граматики української мови / За ред. І. Вихованця. – К.: Пульсари, 2004. – 400 с. 2. Грица С. Трансмісія фольклорної традиції: Етномузикологічні розвідки. – Київ-Тернопіль: Астон, 2002. – 236 с. 3. Історія української музики: В 6-ти т. – К.: Наукова думка, 1992. – Т. 4. – 614 с. 4. Карпіловська Є. А. Суфіксальна підсистема сучасної української літературної мови. Будова та реалізація. – К.: Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАНУ, 1999. – 297 с. 5. Лисенко М. В. Вербальні диригентські засоби як складова мови диригування в світлі загальної історії цієї професії // *Мова і культура: Наук. видання. Сер. «Філологія»: Мова і засоби масової комунікації. Мова сучасного мистецтва.* – Київ: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2004. – Т. 3. – Вип. 7. – С. 241–246. 6. Підгорбунський М. А. Кобзарський рух в Україні (XVI–XIX ст.): Дис... канд. істор. наук: 17.00.01 / Київ. нац. ун-т культури і мистецтв. – К., 2004. – 232 с. 7. Саввич І. Г. Назви музичних інструментів у сучасній російській мові: функціональний та культурологічний аспекти: Дис... канд. філол. наук: 10.02.02 / Львів. держ. пед. ун-т ім. І. Франка. – Львів, 1999. – 190 с. 8. Селівачов М. Останній бандурист // *Родовід: Наукові записки до історії України: дослідження, архівні матеріали; публіцистика.* – К.: Творчо-видавнича фірма «Родовід», 1993. – № 6. – С. 55–60. 9. Шкатова Л. А. Различные степени терминологизации наименований лиц // *Современные проблемы русской терминологии.* – М.: Наука, 1986. – С. 37–52.